

Rodina jako jedna z podstatných sociálních institucí zprostředkujících vzájemný vztah mezi jednotlivcem a společností reflektuje měnící se charakter společenských vztahů a pod jeho vlivem sama prochází zásadním vývojem. V tomto procesu se mění i postavení starých lidí a celkový postoj společnosti vůči stáří.

Vzhledem k tomu, že v minulosti byla rodina nejdůležitější výrobní i vlastnickou jednotkou společnosti a člen rodiny byl především zdrojem její biologické a ekonomické reprodukce, bylo i postavení jednotlivých členů v podstatě určováno jejich podílem na těchto procesech. Dominantní bylo postavení otce, který ve své osobě koncentroval rozhodovací právo nad majetkem rodiny a tím i nad ostatními sférami života jejích členů. Úcta k otci jako nejmocnějšímu a obvykle také nejstaršímu členu rodiny se transformovala do společenského postavení. Vedle toho mělo stáří v předkapitalistických společnostech důležitý kulturní význam. Bylo chápáno jako období dovršení zralosti, koncentrované a generalizované celoživotní zkušenosti. Plnilo důležitou funkci v procesu předávání kulturních a sociálních vzorů, a to především v prvobytně pospolné společnosti, ale i po celé historické období, kdy institucionalizované vzdělání zůstávalo výsadou nejbohatších vrstev.

Nástup kapitalismu devalvoval ekonomický, sociální i kulturní význam stáří. Se systematickou exploatací individuální pracovní síly začala být stále více preferována práce mladých a středních generací a v široké míře využívána práce žen a dětí jako nejlevnějších pracovních zdrojů. Stáří začalo být považováno za období života, kdy jednotlivec není schopen zabezpečit si práci základní životní potřeby a pokud nemá jiný zdroj obživy, stává se ekonomickou zátěží společnosti. Také rychlý rozvoj vědy a techniky, dynamizace ekonomického a sociálního vývoje znehodnocovaly kulturní význam stáří jako inkarnace znalostí a životních zkušeností. Stalo se naopak synonymem zastaralosti, lpění na překonaných tradicích minulosti, rigidity a neschopnosti adaptace na měnící se životní podmínky.(1)

Model úcty ke stáří se změnil v pojetí stáří jako nutné, avšak společensky nežádoucí fáze života. Zabezpečení praceneschopných starých lidí zůstávalo soukromou záležitostí jejich rodin nebo záviselo na velmi omezených možnostech chudinské péče. Postupně, s určitým růstem životní úrovně dělnické třídy a rozvinutím některých forem sociální péče kapitalistického státu se situace poněkud zlepšila, přesto však stáří bylo všeobecně nazíráno jako ob-

(1) To však neplatilo pro nejbohatší vrstvy, u nichž bylo stáří i nadále spojováno s koncentrací moci i majetku a starým lidem se proto v rodině dostávalo dostatečné úcty a péče.

dobí sociální degradace a v nemajetnějších vrstvách často docházelo i k degradaci obecně lidské.

Teprve v socialistické společnosti se postoj ke stáří jako ocenění celoživotní práce člověka pro společnost stal základním principem vztahu vůči starým lidem. Vychází z obecného principu úcty k práci, která je základním zdrojem tvorby hodnot i postavení člověka ve společnosti a současně dimenzí, na níž se formuje způsob života člověka i možnosti jeho dalšího rozvoje.

Vítězství socialistické revoluce zrušilo význam rodiny jako sociální instituce svázané se soukromým vlastnictvím určujícím třídní, sociální a ekonomické postavení jednotlivce ve společnosti. Základním cílem se stal rozvoj osobnosti člověka, uspokojování a kultivace jeho potřeb. Součástí tohoto společenského programu je rozšiřování skupiny potřeb, které jsou uspokojovány bezprostředně společností tak, aby byly odstraňovány nebo alespoň zmírňovány dosud existující společenské rozdíly; zabezpečování základních sociálních jistot a zajišťování dostatečné životní úrovně starých lidí, kteří se již aktuálně nepodílejí na výrobním procesu společnosti. Systém sociálních jistot tak spolu s potlačením sociálně ekonomického významu rodiny jako subjektu soukromovlastnických vztahů tvoří základní osu, na níž se odvíjí proces rozvolňování ekonomické a sociální závislosti způsobu života jednotlivce a rodiny, což také podstatným způsobem ovlivňuje způsob života starých lidí.

Formování rodiny nového typu

Změna sociálně ekonomického postavení rodiny ve společnosti se promítá do jejího demografického typu a to především ve dvou základních dimenzích. Mění se její vnitřní demografická struktura a současně dochází ke změně základních demografických charakteristik jejích členů, a tudíž ke změně demografické kvality rodiny jako celku.

Rodinu předkapitalistického typu lze charakterizovat jako tzv. „velkou“, tvořenou větším počtem společně bydlících a hospodařících členů, spjatých navzájem příbuzenskými a zčásti i mimopříbuzenskými vztahy (čeleď apod.). Tento model byl běžný zejména v těch sociálních vrstvách, kde rodina reálně fungovala jako výrobní jednotka nebo zprostředkovaně jako rezervoár majetku. Lze předpokládat, že v pauperizovaných skupinách obyvatelstva byl tento svazek charakterizován spíše soužitím rodičů a závislých dětí [Klabouch 1962]. Velká rodina třígeneračního typu se vyskytovala především v těch sociálních skupinách, jejichž ekonomické a sociální podmínky umožňovaly členům dožít se vyššího věku.

Druhým podstatným rysem byla věková nevyhraněnost generací v rodině, daná vysokým věkovým rozptylem. Vzhledem k tomu, že uzavírání manželství bylo fakticky hospodářskou smlouvou určitého typu, byly podstatné především sociální a majetkové poměry snoubenců. Jejich věk — pokud splňoval základní požadavky rodiny na biologickou reprodukci — vystupoval jako druhotný faktor. Značné věkové rozdíly mezi manžely byly hlavně u majetnějších vrstev běžným jevem a vysoká úmrtnost žen při porodu je dále prohlubovala. (2)

Základní rysy rodiny nového typu lze charakterizovat především jako emancipaci dvougeneračních rodin se závislými dětmi i ostatních členů od ekonomické a sociální závislosti na širší rodině. Tento proces započal již s rozvojem kapitalistické velkovýroby, avšak teprve v socialismu — v důsled-

(2) Například v roce 1930 bylo v českých krajích z celkového úhrnu sňatků 5,5 % mezi vdovcem a svobodnou nevěstou, avšak mezi vdovcem a vdovou pouze 1,7 % [Srb 1967].

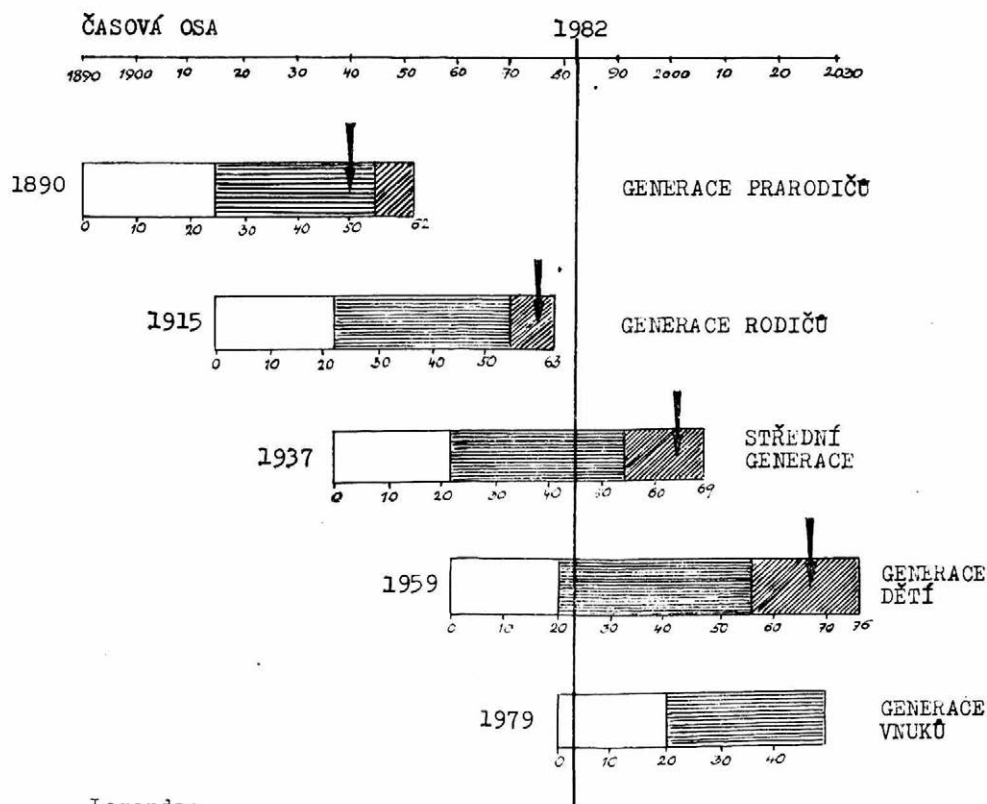
ku zvyšující se životní úroveň všech skupin obyvatelstva — se výrazně dynamizoval. V současnosti existuje vedle dvougeneračních rodin se závislými dětmi řada dalších modifikovaných variant, které jsou různě závažné z hlediska vývoje rodiny i způsobu života jednotlivce. Jejich další usměrňování staví systém sociální politiky před nutnost diferencovaných přístupů, postihujících specifiku jednotlivých typů. Sociálněvědní sféra se proto zaměřuje na analýzu jejich sociálního obsahu i funkcí, a to především u rodin společensky nejzávažnějších, tj. se závislými dětmi. Vzájemným vztahům mezi rodinami a generacemi rodin je již věnována menší pozornost. Je však zřejmé, že se jedná o důležitou oblast procházející právě tak jako sama rodina dynamickým vývojem, přičemž se značně proměňuje její sociální význam. Způsob naplňování rodinných vztahů je rozdílný v závislosti na konkrétní sociální situaci a také jejich hodnota je sociálně podmíněna. Ve způsobu života starých lidí mají specifický a velmi podstatný význam.

Kontrakce velké rodiny na základní rodinné jednotky je provázena změnami demografických charakteristik jejích členů. Tuto skutečnost je třeba považovat za druhý nejzávažnější rys současné rodiny. Jednak se postupně snižuje a také sbližuje věk snoubenců při sňatku, což je provázeno snižováním věku i počtu porodů a jejich kumulací do relativně velmi krátkého období fertility ženy, jednak se prodlužuje střední délka života, a to v důsledku zdravotní a sociální péče o všechny skupiny obyvatel, zejména pak v důsledku snížení úmrtnosti dětí.⁽³⁾ Dochází tak k podstatným změnám věkové struktury obyvatelstva. V celém Československu žilo v roce 1930 necelých 1,5 miliónu obyvatel starších 60 let, což tehdy představovalo cca 10 % populace. Do počátku osmdesátých let vzrostl jejich absolutní počet na téměř 2,5 miliónu, tj. 17 % obyvatel. Nejrychlejší byl růst počtu osmdesátiletých a starších. V roce 1930 to bylo necelých 60 tisíc, v roce 1970 více než 200 tisíc a v roce 1980 již 280 tisíc. Na základě dat demografické statistiky lze během dalších 10 let předpokládat celkový nárůst na cca 330 tisíc obyvatel starších 80 let.

Na základě těchto změn vzniká nový demografický typ rodiny podstatně odlišný od předcházejícího. Charakterizuje jej obecný posun všech rozhodujících mezníků demografického chování směrem k nižším věkovým kategoriím, s výjimkou úmrtí, u něhož se postupně prosazuje opačná tendence. Vzhledem ke vzájemné vazbě sociálních a demografických charakteristik nelze předpokládat další významnější věkové posuny (střední délka života v posledních letech stagnuje a u mužů již dokonce poněkud klesá) a současný demografický typ rodiny se bude zřejmě i pro nejbližší období spíše stabilizovat. Bude tedy i nadále ovlivňovat celkový průběh rodinného a životního cyklu. Jeho podstatným rysem je nový typ překrývání generací, které jsou sice — na rozdíl od předcházejících — věkově velmi zřetelně a relativně úzce vymezeny — avšak jejich počet postupně vzrůstá. Třígenerační a čtyřgenerační příbuzenské vztahy se stávají stále častějším jevem, a to nikoli pouze v porovnání se vzdálenější minulostí. Na základě analýzy dat demografické statistiky lze například konstatovat, že dítě narozené v roce 1975 ve srovnání s dítětem narozeným v roce 1950 přichází do kontaktu s dvojnásobným počtem příslušníků třetí a čtvrté generace, respektive babiček a prababiček [Wynnyczuk 1980].

(3) Například v roce 1880 byla střední délka života při narození 33 let pro muže a 37 let pro ženu. Po dožití jednoho roku se zvyšovala u muže na 45, u ženy na 47 let [Srb 1967]. V roce 1977 se naděje na dožití v nultém a v prvním roce ženy zvyšovala o necelého půl roku (74,12—74,58), u muže o necelý rok, tj. z 66,99 na 67,64 roku [Statistická 1980].

Graf 1. Některé charakteristiky životního cyklu žen podle jejich věku a generační kontinuity rodiny (v českých krajích)

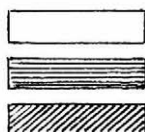

Legenda:

1890, 1915 atd. - rok narození ženy

0 10 20

- věk ženy

- doba od narození ženy do porodu 1. dítěte

- doba od narození 1. dítěte do věku nároku na důchod

- doba od počátku důchodového věku do pravděpodobného věku úmrtí ženy¹⁾

- věk, kdy žena pravděpodobně ovačvěla²⁾

1) Věk pravděpodobného úmrtí odpovídá střední délce života žen, které se narodily v daném roce a dožily se alespoň 20 let věku.

2) Věk pravděpodobného ovdovění ženy odpovídá střední délce života věkové skupiny mužů, s nimiž ženy nejčastěji uzavíraly sňatek a kteří se dožili alespoň 30 let věku.

Pramen: Srb 1967, Statistická 1980.

Mezigenerační vztahy v současnosti jsou modelově znázorněny v grafu č. 1, který pro jednoduchost předpokládá, že první narozené dítě je vždy ženského pohlaví.(4)

Vztahy mezi starými lidmi a rodinami dospělých dětí

Jedním z reálných projevů emancipace rodinných vztahů od ekonomické a sociální závislosti na širší rodině je potřeba samostatného bydlení jednotlivých typů rodin a domácností. Srovnání bytových domácností v letech 1961 a 1980 například dokládá — při celkovém růstu jejich absolutních počtů — relativní úbytky dříve nejčtenějších typů domácností (úplných rodin s dětmi nebo bez dětí a společného soužití vícečlenných domácností). Současně roste podíl ostatních rodinných i nerodinných typů, včetně domácností jednotlivců, které jsou zpravidla tvořeny starými lidmi.(5) Ve struktuře bytového fondu došlo v posledních deseti letech k výrazným změnám (například počet bytů I. kategorie jednočlenných i rodinných domácností se více než zdvojnásobil); stále však jsou domácnosti důchodců a starých lidí vybaveny relativně hůře (tabulka 1).

Tabulka 1. Vybavenost domácností důchodců a starých lidí předměty dlouhodobé spotřeby v roce 1980 (v %)

Domácnost je vybavena	Uživatel bytu je			
	důchodce	ve věku 60—69 let	ve věku 70 let a více	průměrná bytová domácnost
chladničkou	71,8	84,5	62,1	87,0
standardní pračkou	68,2	79,6	59,2	82,5
automatickou pračkou	7,1	11,6	4,5	22,6
černobílou televizí	75,0	85,5	63,3	87,8
barevnou televizí	2,1	3,5	1,3	5,2
chatou, chalupou	5,6	8,5	3,7	8,5
osobním automobilem	11,2	18,9	5,6	37,1

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 1980.

Přes poněkud nižší úroveň vybavenosti je potřeba samostatného bydlení jedním z nejvýraznějších rysů způsobu života současné staré generace. Pouze malá část z nich (7 %) by si přála bydlet blíže dětem nebo s nimi ve společné

(4) Graf zaznamenává průběh života jednotlivých generací jako sled průměrných statistických mezníků demografických událostí (věk narození prvního dítěte, věk odchodu do důchodu, věk ovdovění, střední délku života ženy, která se dožila dvaceti let). Údaje za muže neuvádíme, neboť demografická statistika sleduje u mužů podstatně méně údajů (prakticky pouze věk sňatku a střední délku života).

Rodinnou a generační situaci ženy, která se v roce 1975 dožila 60 let (narodila se 1915) je možno z hlediska statistických průměrů demografického chování interpretovat takto: Nyní je jí 67 let. Střední délka života této ženy při dovršení jejích dvaceti let byla 69 let. Vzhledem k tomu, že se již dožila šedesátky, má v současnosti před sebou perspektivu více než 10 let. Pokud má o pět let staršího žijícího manžela, může očekávat takto: Nyní je jí 63 let. Střední délka života této ženy při dovršení jejích dvaceti let ženaté či vdané dítě. Nejstarší vnouče je 23 let, je již vdaná a jejím nejstaršímu dítěti (tedy pravnučce) jsou 3 roky.

(5) Počet jednočlenných domácností mezi lety 1950—1961 stagnoval, ale do roku 1980 se zdvojnásobil a dosáhl téměř 900 tisíc, což je 18 % všech bytových domácností v ČSSR [Sčítání 1980].

domácnosti [Schimmerlingová 1980]. [6] A. G. Charčev při sociologickém rozboru této rostoucí potřeby zdůrazňuje kvalitativní proměnu současné rodiny, která umožňuje „duchovní obohacení osobností spojených manželskými a rodinnými vztahy a zdůrazňování těchto stránek jako podstaty rodinného života“ [Charčev 1979 : 239]. Dodejme, že tento proces se může plně rozvíjet až na určitém stupni saturace základních lidských potřeb garantujících dostatečnou životní úroveň i při odděleném bydlení.

Jmenovitě pro staré lidi je hodnota ekonomické a koneckonců i sociální nezávislosti na rodinách dětí jednou z nejpodstatnějších dimenzí životní spokojenosti i prožitku aktivního stáří a její význam dále roste. Společné bydlení v rodinách dospělých dětí je většinou populace (včetně důchodců) hodnoceno negativně. Za výhodu je považována pouze možnost vzájemné kooperace, a to především při péči o domácnost a při ostatních provozních činnostech. Tento fakt uvádí necelá polovina [O rodičovství 1974]. Údaje z výzkumu [Způsob 1978] dokládají, že ve vícegeneračních domácnostech, v nichž zpravidla bydlí dcera s rodinou, dochází k takovému typu dělby domácích prací, který poněkud snižuje celkový čas, jež obě ženy těmto činnostem věnují. Značně rozdílný je však již názor na druhý podstatný aspekt kooperace, a to je vzájemná pomoc při péči o děti. Jako přínos jej hodnotí všechny skupiny ekonomicky aktivního obyvatelstva. Ženy v domácnosti jej dokonce považují za nejpodstatnější výhodu společného soužití (43 %). Tento názor však pouze zčásti sdílí sami důchodci (17 %). V postproduktivním věku nedochází již ve větší míře k takové restrukturalizaci modelů mimopracovních činností, v níž by dominovala stálá péče o vnuky. Model „tradičních babiček“, jehož součástí bylo vykonávání podstatné části každodenních činností spjatých s péčí o dítě, zůstává sice stále ještě značně atraktivní pro střední generaci, která si od něj zřejmě slibuje určité zvolnění poměrně napjatého životního rytmu a v období péče o nejmenší děti také podstatně větší možnosti trávení volných večerů mimo byt [Mladí 1977]. Starší lidé jej však již nepovažují za základní dimenzi způsobu života, a to ani v době, kdy odešli do důchodu a mají tudíž dostatečné časové rezervy. Analýza struktury mimopracovních činností [Vývoj 1980] konečně také nepotvrzuje, že by takto koncipovaný model výrazněji profileoval způsob života starých lidí. Tradiční model „babičky“ je zřejmě možné považovat za spíše překonaný, a to nejen vzhledem k tomu, že v době narození vnuků ještě pracuje [Charakter 1975], ale také proto, že aspirovaný způsob života důchodců — včetně žen — se dnes již váže na podstatně bohatší strukturu činností.

Společné bydlení přestává být pro staré lidi atraktivní. Pouze malá část důchodců (12 %) se domnívá, že tato forma soužití je schopna garantovat hodnotné vztahy mezi generacemi a snižuje nebezpečí osamělosti ve stáří. Naproti tomu 15 % jednoznačně prohlašuje, že nepřináší žádné výhody ani jedné z generací [O rodičovství 1974]. Jako problematické aspekty způsobu života ve vícegenerační rodině jsou uváděny omezené možnosti vytvoření relativně nezávislého mikroklimatu jednotlivých rodinných jednotek. Obě generace jsou nuceny komplikovaněji docházet k nutnému názorovému konsensu (52 %).

(6) V textu je čerpáno z řady empirických výzkumů. Nejzávažnější z nich jsou následující: Reprezentativní výzkum *O rodičovství a rodině*, který byl proveden v roce 1974 na vzorku 1978 občanů ČSSR starších 15 let [O rodičovství 1974]. Dále *Výzkum životních podmínek starších občanů z hlediska služeb sociální péče*, který byl proveden na vzorku 2 tisíce občanů starších 65 let, a to na základě reprezentativního výběru měst a obcí [Schimmerlingová 1980]. V poslední obsahové části je často uváděn *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR v roce 1978*, který byl proveden na reprezentativním vzorku 17 492 obyvatel ČSSR ve věku 15–70 let [Vývoj 1980].

Především staří lidé více trpí nedostatkem klidu a soukromí, sníženou možností harmonizovat soužití v rodině s fyzickými a psychickými požadavky svého věku (22 %). Bolesti mladých lidí je naproti tomu přetrvávání navyklého způsobu života v domácnosti a nízká schopnost rodičů již od počátku v plné šíři akceptovat vznikající rodinu dospělých dětí [O rodičovství 1974].

Lze předpokládat, že soužití ve vícegenerační domácnosti je problematické především tam, kde bytové podmínky nebo navyklé způsoby chování nedovolují vytvořit relativně samostatné rodinné jednotky a minimalizovat oblasti, v nichž dochází k průnikům způsobu života obou rodin. A. G. Charčev upozorňuje na objektivní podmíněnost těchto situací a vysvětluje ji nedostatečnou komplementaritou existujících rodinných vazeb: „Dokonce i při nejlepších vzájemných vztazích a úctě rodičů a jejich dospělých dětí je společné soužití naplněno možnostmi vzájemných třenic, urážek a dokonce hádek. Zde působí určitá psychologická zákonitost, spočívající v tom, že dva intimní vztahy, z nichž jeden není důsledkem a doplněním druhého (například manželská láska a láska k dětem), nemohou být plně sladěny mezi sebou v rámci jedné intimní skupiny“ [Charčev 1979 : 239].

Stále intenzivněji se prosazující přání starých lidí samostatně bydlet však v žádném případě nelze zjednodušeně interpretovat jako izolacionismus, jako proces oslabování vzájemných vztahů mezi rodinami nebo generacemi. Představa samostatného bydlení je spojena s představou vlastní domácnosti v blízkosti rodičů, rodiny dětí či dalších příbuzných, přičemž jednoznačně je preferována vzdálenost umožňující časté kontakty, a to i v podmínkách velkoměsta. Tato skutečnost byla opakovaně potvrzena v řadě sociologických výzkumů u nás i ve světě [7] [Charčev 1979; Matěju 1977; Musil 1971; Pfeil 1965 a další]. Jak například vyplynulo z výzkumu pražské populace [Způsob 1978], jsou intenzivní kontakty s příbuznými nejčastějším typem sociálních kontaktů ve volném čase. Téměř denně nebo alespoň jednou týdně se v prostředí bytu nebo jeho nejbližším okolí schází s příbuznými 28 % Pražanů, se sousedy 23 %, se známými 18 % a se spolupracovníky 8 %. Řada dalších výzkumů dokumentuje, že se zpravidla jedná o příbuzenské vztahy matrilineálního typu [Možný 1973; Musil 1971].

To však neznamená, že neexistují lidé, kteří prakticky žijí mimo rodinné, sousedské nebo přátelské vztahy. Minimální nebo žádnou sociální komunikaci uvádí 7—15 % starých lidí [Schimmerlingová 1980]. Tato situace nesouvisí s typem lokality. Nízká sociální komunikabilita je spíše ovlivňována zdravotním stavem, bezdětností nebo vzdáleností bydliště příbuzných a do určité míry i osobnostním typem nebo aktuální situací (úmrtí partnera apod.). V takovém případě je žádoucí zajistit určitý typ sociální péče a zvýšené ochrany starých lidí před negativními důsledky sociální izolace.

U naprosté většiny starých lidí převažují poměrně četné kontakty s rodinami dětí. V jejich vzájemných vztazích je možno vysledovat obecně se prosazující a zdánlivě rozpornou tendenci. Je to již zmíněná potřeba odděleného bydlení, která je současně provázána intenzivní potřebou kontaktů v obou generacích. Lze ji charakterizovat jako „potřebu vnitřní blízkosti při vnější distanci“. Rodina a děti — respektive vnuci — jsou jednou z nejdůležitějších referenčních skupin starých lidí a mnohdy i centrální životní hodnotou. Děti přispívají k obohacení vnitrorodinných vztahů, k rozšíření okruhu zájmů ro-

(7) To mimo jiné vedlo k odmítnutí pojmu „nukleární rodina“, který nevystihuje sociální postavení rodiny ani v buržoazní společnosti. Toto dříve velmi oblíbené pojetí rodiny je v současné době nahražováno pojmy „modifikovaná velká rodina“ [Litwak 1965] nebo „disperzní třígenerační rodina“ [Pfeil 1965].

diny, k emocionálnímu uspokojení trvajícím po celý život, ale i k hlubšímu pochopení životních procesů a „skutečného smyslu života“. Také ve struktuře hodnot starých lidí v SSSR zaujímají rodina a děti jedno z vedoucích míst společně s prací, užitečností pro společnost, zdravím, materiálním zajištěním a klidem. U pracujících důchodců ustupuje rodina jako hodnota pouze práci, u nepracujících klidu [Šapiro 1981].

Paleta hodnotových orientací na rodinu je bohatá a zahrnuje nejrůznější vztahy, vjemy a pocity. Starší lidé hodnotí především samotnou existenci rodiny, ale i její morální a materiální blahobyt, společenské i osobní úspěchy a morální kvality dětí. V ocenění těchto hodnot se ve velké míře promítá pocit uspokojení z vlastního přispění ke šťastnému životu rodin dětí, z naplnění jednoho z nejdůležitějších cílů lidského života [Šapiro 1981].

Je zřejmé, že jednou z nejpodstatnějších dimenzí vztahu mezi generacemi je potřeba citového zázemí a že zejména pro staré lidi jsou vztahy mezi generacemi podstatnou součástí způsobu života. Z výzkumu *Časových rozpočtů Pražanů* například vyplynulo, že sociálním kontaktům se širší rodinou věnují pražští důchodci téměř 3 hodiny týdně a další hodinu přímo kontaktům s vnuky [Struktura 1977]. Bylo by však zjednodušením interpretovat mezigenerační vztahy pouze jako výraz emocionální funkce. Jsou naplňovány řa-

*Tabulka 2. Vzájemná pomoc starých lidí a jejich dětí nebo dalších příbuzných
(% dotázaných, kteří uvedli jednotlivé typy)*

a) Děti nebo jiní příbuzní poskytují (hradí):

peněžitou podporu	4,3
bezplatnou stravu	9,1
bezplatný otop	7,9
náklady na bydlení	15,7
bezplatnou rekreaci	3,0
jiné výdaje	5,0

b) Při obstarávání domácnosti starých lidí pomáhají:

děti žijící ve společné domácnosti (domě)	34,0
děti žijící jinde	35,2
příbuzní žijící v domě	4,0
příbuzní žijící jinde	7,1
sousedé	7,4
někdo jiný	2,3

c) Starý člověk pomáhá dětem:

při obstarávání domácnosti	14,2
při hlídání vnoučat, pravnoučat	24,4
podporuje je finančně	9,5
při práci v domácím hospodářství*)	13,1
při stavbě, přestavbě domu*)	3,9

*) Otázka byla kladena pouze ve venkovských obcích
Pramen: Schimmerlingová 1980.

dou ekonomických a sociálně zabezpečovacích služeb a tato stránka je velmi podstatným rysem způsobu života širší rodiny (viz tabulka 2). Dělbá činností mezi generacemi se udržuje i při odděleném bydlení a je prakticky vždy vzájemná, i když s rostoucím věkem častěji pomáhají dospělí děti rodičům. Nicméně se jedná o dva poněkud rozdílné typy spolupráce. Zatímco při společném bydlení naprosto převažuje pravidelná každodenní pomoc dětí, u samo-

statně bydlících starých lidí je spíše občasná [Schimmerlingová 1980]. Vzájemná pomoc v domácnosti vychází především z potřeby intenzivních mezilidských kontaktů, ale je také zčásti důsledkem ekonomické nutnosti vyplývající z relativně nerozvinuté sféry služeb, která dosud nereaguje v dostatečné míře na specifické potřeby starých lidí.

Sociálně velmi závažná je situace, jestliže starý člověk již vyžaduje intenzivnější pomoc v péči o domácnost nebo vlastní osobu. L. Pisca uvádí, že otázky zabezpečení sociálních a především zdravotních služeb se stávají prioritními po dosažení 70 let věku a ve věkové skupině osmdesátiletých a starších jsou již zcela rozhodující [Pisca 1978 : 515]. Méně často se taková potřeba objevuje u starých lidí žijících v kvalitnějších a lépe vybavených bytech. Tito lidé mají menší potíže při zajišťování provozu domácnosti a do vyššího věku jsou schopni zachovávat důležité hygienické návyky (například pravidelně se koupat) [Cahová 1982].

Intenzivní péči o domácnost starého člověka a pravidelnou obsluhu jeho osoby zajišťuje především rodina (zpravidla dospělé dcery), již lze nejnázne a nejrychleji zmobilizovat. Zájemci o pečovatelskou službu nebo umístění v některém ze zařízení společenské péče se rekrutují především ze skupin starých lidí, kteří nemají dospělé děti nebo mají pouze syny, nebo i ze skupiny rozvedených, u nichž došlo k podstatnému oslabení vzájemných citových vazeb s dětmi a ty se necítí povinny pečovat o nesoběstačné rodiče [Schimmerlingová 1980].

Možnost péče o rodiče však není ovlivněna pouze mezigeneračními vztahy, ale do značné míry i blízkostí bydliště. Je proto nutno věnovat zvláštní pozornost sociálním potřebám starých lidí v těch oblastech, kde stále ještě probíhají intenzivní mobilitní přesuny mladých lidí do městských aglomerací. Empirické výzkumy provedené v některých oblastech Slovenska ukazují, že z osaměle bydlících obyvatel vesnic spoléhá v případě nemoci větší část spíše na pomoc někoho ze sousedství než na pomoc syna či dcery [Cahová 1982 : 201].

Velmi složitá je situace starých lidí, kteří vyžadují celodenní intenzivní péči. Zpravidla již preferují společné bydlení s rodinou dětí, avšak možnosti přistěhovat nesoběstačného starého člověka do větší blízkosti jsou velmi malé⁽⁸⁾ a rodina je nucena začlenit jej do vlastní domácnosti nebo umístit v některém ze sociálních či zdravotnických zařízení. Z hlediska sociálních a koneckonců i ekonomických aspektů péče o staré lidi jsou dosud rodinné formy podstatně efektivnější než kapacitně nedostačující a velmi nákladná společenská zařízení. Nemají-li však podstatněji narušovat běžný chod domácnosti, jsou spojeny s velkými prostorovými i jinými nároky (například zvuková izolace, umístění bytu v podlaží apod.) a přinášejí řadu problémů. Z hlediska potřeb střední generace není v žádném případě bez významu, v jakých konkrétních podmínkách se objevuje nutnost celodenní péče o starého člověka. Zda se jedná o dvou- nebo již třígenerační domácnost, zda je někdo v domácnosti trvale přítomen nebo jsou všichni členové ekonomicky aktivní. Zpravidla k této situaci dochází v době vrcholné ekonomické a společenské aktivity manželů a současně v období dospívání dětí. Nutnost péče o nesoběstačné rodiče staví generaci středního věku před řadu závažných problémů a může se do značné míry projevovat zvýšeným napětím v rodině, popřípadě sníženou schopností věnovat se dostatečně ostatním důležitým funkcím rodiny, například výchově dospívajících dětí.

(8) Například se nepotvrdila statistická závislost mezi mírou nesoběstačnosti samostatně bydlících starých lidí a vzdáleností bydliště rodin jejich dětí [Schimmerlingová 1980].

Intenzivní péče rodiny dětí o staré rodiče je nesporně velmi pozitivním jevem, který svědčí o velké kohezi současné rodiny i kvalitě mezilidských i mezigeneračních vztahů. Socialistická společnost tuto péči vysoce hodnotí. Jednou z forem jejího ocenění je rozšíření systému sociální péče o příspěvek k důchodu, který je vyplácen málosoběstačným starým lidem. Výše příspěvku není ovlivněna příjmovou situací důchodce ani rodiny, která o něj trvale pečuje. Je závislá na míře bezmocnosti starého člověka a jako finanční pomoc se velmi rychle rozšířila. Například v roce 1980 bylo jen v ČSR přiznáno téměř 11 tisíc zvýšení důchodů pro bezmocnost v průměrné výši 242 Kčs měsíčně [Statistická 1981].

V komplexu saturace sociálních a zdravotnických potřeb starých lidí prostřednictvím společenských forem lze vyčlenit dva základní přístupy. První z nich, který je ze společenského hlediska jednoznačně preferován, je zajišťování sociálních a zdravotnických služeb, jejichž cílem je pokud možno zachovat navyký způsob života málosoběstačných starých lidí, tj. umožnit jim zůstat v sociálním prostředí, na něž jsou adaptováni a v němž v mnoha případech prožili celý svůj život. Tyto spíše „doplňkové“ formy vycházejí především ze samotných potřeb starých lidí, respektování významu, který pro ně mají stabilizované mezilidské vztahy a ze snížených schopností jejich adaptability na změnu sociálního prostředí.

Stěžejní postavení zde má pečovatelská služba, zabezpečující pomoc v domácnosti i při obsluze málosoběstačných starých lidí přímo v jejich bytě. V posledních letech se značně rozrostla, a to především ve venkovských obcích. Také vzrostl podíl starých lidí, kteří od této formy očekávají pomoc v případě zhoršení svého zdravotního stavu [Schimmerlingová 1980]. Vedle toho se prosazuje řada dalších, rozvíjejících se forem. V poslední době jsou stále častější „domovinky“, určené pro denní pobyt mobilních starých lidí, které jsou budovány v oblastech s vysokou koncentrací sociálně potřebného obyvatelstva. Tato zařízení uspokojují řadu základních životních potřeb starých lidí (včetně stravovacích a hygienických služeb), snižují nebezpečí sociální izolace, avšak nevytrhávají je z navykého prostředí.

Vzhledem k celkovému stárnutí populace nicméně stále roste počet starých osob, jejichž zdravotní stav si vynucuje umístění v zařízení kolektivní péče. Častěji je nepředpokládají lidé, kteří mají oporu v rodině dětí, avšak ostatní skupiny volí tuto variantu častěji než v minulosti [Schimmerlingová 1980]. Jedná se o velmi podstatnou změnu způsobu života, která je spojena s vysokými nároky na adaptabilitu a staví do popředí problém duševní hygieny starých lidí. Podle výzkumu v domovech důchodců nejde totiž pouze o přizpůsobení se novému prostředí ve věku, pro nějž je příznačná nižší schopnost adaptace, ale také o vytvoření nových — často zásadně odlišných — mezilidských vztahů [Cahová 1982 : 202].

Další zkvalitňování péče v kolektivních zařízeních proto spočívá především v rozšiřování škály jednotlivých typů, a především v preferenci těch, které se pokud možno blíží dosavadnímu způsobu života starých lidí. Důležitou součástí režimu v kolektivních zařízeních je nejen zajištění určitého soukromí, které je pro staré lidi velmi důležité, ale také vytvoření dostatečného množství příležitostí pro trávení volného času i zachování možnosti volně disponovat alespoň s jeho částí. Je nesporné, že především v těchto zařízeních je nezbytná aplikace základních poznatků gerontopsychologie a gerontopedagogiky a práce psychologů a sociálních pracovníků by se proto měla stát trvalou součástí poskytovaných služeb.

Vyhraněnost způsobu života starých lidí

Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR potvrdil, že ukončení ekonomické aktivity není vázáno na určitou věkovou hranici. Zákonný nárok mužů na odchod do starobního důchodu využívá v 60 letech pouze menší část mužské populace. Po dovršení 61 let věku přestává pracovat pouze necelá polovina mužů a o rok později 61 % (viz tabulka 3). V dalších letech se udržuje hla-

*Tabulka 3. Ekonomicky aktivní, pracující důchodci a nepracující důchodci v ČSSR starší 55 let podle pohlaví a věku
(v procentech z celkového počtu mužů a žen stejného věku)*

Věk	Muži			Ženy		
	ekonomicky aktivní	pracující důchodce	nepracující důchodce	ekonomicky aktivní	pracující důchodce	nepracující důchodce
55	81,3	7,7	11,0	41,7	21,4	25,5
56	79,7	7,8	12,5	24,6	25,1	38,5
57	83,2	4,4	11,8	14,0	21,2	50,8
58	80,3	5,6	14,1	8,8	27,6	52,4
59	70,8	7,5	21,7	7,0	23,2	60,6
60	40,3	37,3	22,4	3,3	27,9	49,2
61	13,7	39,7	46,6	5,7	27,3	56,8
62	9,6	28,8	61,6	3,1	21,9	60,9
63	6,1	41,4	52,5	0,9	23,8	61,5
64	3,0	37,6	59,4	1,6	17,0	71,3
65	2,5	35,5	62,0	0,6	15,7	69,8
66	0,8	38,3	60,2	0,6	16,0	73,7
67	—	38,8	61,2	1,4	9,8	75,5
68	—	32,7	67,3	—	18,5	68,9
69	0,8	25,6	72,8	—	14,5	73,9
70	—	30,7	69,3	—	11,5	76,2

Pramen: Vývoj 1980.

dina cca 60 % nepracujících mužů a teprve po dosažení 68 let se tento podíl dále zvětšuje. Ještě mezi sedmdesátníky je však téměř třetina mužů začleněných do pracovního procesu. Podobný proces postupného opouštění ekonomické aktivity se projevuje i u žen. V 57 letech, kdy vzniká nárok na starobní důchod i u bezdětných žen, je v důchodu polovina, v 59 letech 61 % žen. Tato hladina se prakticky udržuje až do dovršení 64 let, kdy se procento nepracujících žen zvyšuje a v následujících letech značně kolísá. Ve svých sedmdesáti letech však pracuje ještě téměř 12 % žen. „Jedním z faktorů, které ovlivňují motivaci postproduktivní aktivity, je vzdělání, přičemž hlavní diferenční rovina leží pravděpodobně mezi vysokoškoláky a ostatními“ [Vývoj 1980]. Vliv vzdělání na oddálení odchodu do důchodu se u mužů projevuje především ve věkové kategorii 59–62 let, u žen v celém věkovém pásmu, počínaje 55 lety [Vývoj 1980].

Také z analýzy struktury mimopracovních činností vyplývá, že současnou generaci starých lidí nelze považovat za vyhraněnou sociální skupinu, která by se zásadně odlišovala od ostatní populace, respektive tuto skupinu nelze zřetelně věkově vymezit. Pokud se omezíme na sledované vlivy věkových charakteristik, lze konstatovat, že v průběhu celého životního cyklu je struktura činností výrazně formována třemi základními typy vztahů. Je to vazba na pracovní proces, na rodinu a způsob trávení volného času (který je do značné míry na předcházejících oblastech závislý). Z tohoto hlediska lze sociální proces stárnutí charakterizovat jako oslabování bezprostředních vazeb na spo-

lečenský reprodukční proces a na rodinu (se závislými dětmi), ve volném čase pak jako postupné opouštění náročnějších a také s větší mobilitou spjatých aktivit a zesilování spíše pasivního odpočinku (viz tabulka 4). Tento proces je sice věkem podmíněn, avšak jeho průběh je podstatně modifikován řadou dalších faktorů: zdravotním stavem, vzděláním, typem předcházející ekonomické aktivity i diferencovaným vlivem životních podmínek v různých typech sociálního prostředí.

*Tabulka 4. Činnosti mimopracovní doby ve vybraných věkových skupinách
(Procento dotázaných ve věkové skupině, kteří činnost vykonávají jedno měsíčně nebo častěji)*

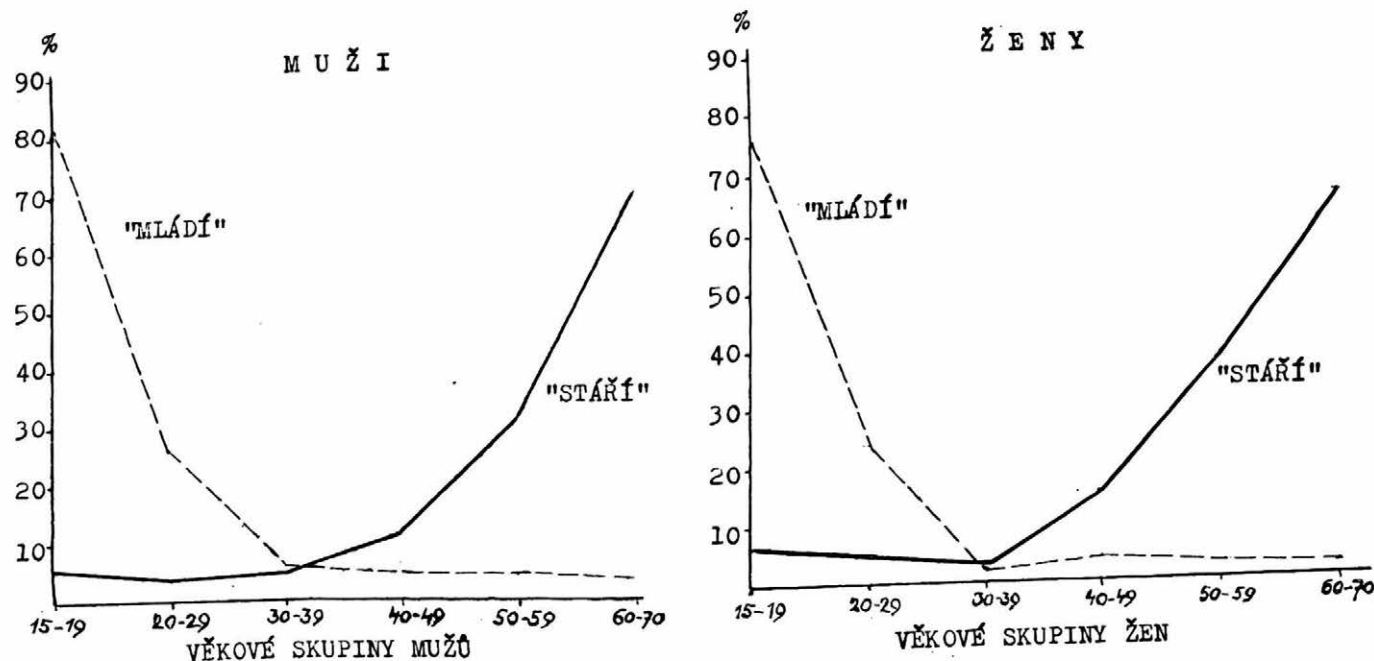
Činnost	18—24 let	55—64 let	65 let a více
přesčasy, práce mimo pracovní poměr	24,5	27,4	6,3
domácí práce	31,0	42,2	50,2
práce v domácím hospodářství	15,3	20,6	18,0
účast na schůzích společenských organizací	37,5	42,2	21,8
plnění funkcí ve společenských organizacích			
na pracovišti nebo vyšších orgánech	20,8	26,4	9,6
plnění funkcí v místě bydliště	1,9	12,5	9,2
účast na brigádách v okolí bytu	35,2	34,1	19,2
volné večery mimo domov	56,5	9,8	9,2
sledování televize	31,0	64,2	64,0
návštěva kina	86,6	26,7	18,0
studium odborné literatury, návštěva kursů,			
přednášek	58,3	23,6	11,3
návštěva divadel, koncertů vážné hudby	43,5	17,2	14,6
návštěva výstav výtvarného umění	49,5	28,0	21,8
četba beletrie	49,5	59,5	57,3
návštěva sportovních utkání	33,8	14,1	8,4
polo- nebo celodenní pěší výlety	27,8	25,7	20,5
závodní nebo rekreační sport	52,8	8,8	2,9
návštěva restaurace	22,2	6,1	7,1
návštěva koncertů pop-music, diskoték,			
tanečních zábav	52,8	2,7	3,8
návštěva sousedů, přátel, známých	73,6	44,3	43,1
ruční práce, modelářství, práce se dřevem,			
kovem apod.	16,2	29,7	27,6
četba novin a časopisů	64,4	80,7	74,9
údržba domku, chaty, auta	38,9	43,6	24,7
návštěva lékaře	43,5	57,8	73,6

Pramen: Způsob života 1978.

Asi u třetiny šedesátiletých a starších se komplex mimopracovních činností spíše podobá mladším věkovým skupinám. Naproti tomu značný podíl příslušníků věkové skupiny 50—59 let, ale zčásti také již 40—49 let se provozovanými činnostmi mimopracovní doby daleko spíše blíží převažujícímu způsobu života nejstarších (60—70 let) a tedy na svůj věk „žije příliš staré“ (graf 2). Optikou životních aktivit proto nelze jako starého člověka chápat každého jedince, který dosáhl určitého věku, nebo to alespoň neplatí do 70 let. Na základě provedených analýz můžeme zhruba třetinu nejstarší populace považovat za skupinu, již se daří „prožívat aktivní stáří“. To je z hlediska cílů péče socialistické společnosti o staré lidi nesporně pozitivní jev.

Na druhé straně však data nenaznačují ani existenci vyhraněnějších struktur činností po odchodu do důchodu. Srovnání způsobu trávení volného času starých lidí v současnosti a před deseti lety sice ukazuje, že se výrazně zmen-

Graf 2. Podobnost struktury mimopracovních činností věkových skupin mužů a žen se strukturou činností nejmladší a nejstarší populace v %

----- "MLÁDÍ" (15-19 let)¹
 ————— "STÁŘÍ" (60-70 let)²

- 1) Procenta odpovídající podílům mužů nebo žen v jednotlivých věkových skupinách, jejichž realizovaná struktura činností mimopracovní doby odpovídá převažující struktuře činností nejmladší věkové skupiny mužů či žen (15-19 let).
- 2) Procenta odpovídající podílům mužů nebo žen, jejichž realizovaná struktura činností odpovídá naopak převažující struktuře činností nejstarší populace mužů či žen (60-70 let).

Pramen: Vývoj 1980.

šila skupina „dezinteresovaných“ jednotlivců. Zvýšil se však především podíl činností realizovaných v bytě nebo v jeho nejbližším okolí [Schimmerlingová 1980]. Nelze tedy dosud hovořit o tom, že by se lidem třetího věku ve větší míře dařilo zhodnocovat možnosti „zaslouženého odpočinku“ pro další obohacení dosavadního způsobu života, a to ani ve věkových skupinách, v nichž se dosud výrazněji neprojevují psychické a fyzické důsledky zhoršujícího se zdravotního stavu. Základní charakter způsobu života starých lidí ve smyslu „aktivní — pasivní“ se formuje podstatně dříve, prakticky v průběhu celého životního cyklu. Bohatou strukturu mimopracovních činností a vysoký podíl aktivizujících prvků lze proto předpokládat především v těch případech, kdy tyto činnosti již byly součástí způsobu života v době začlenění do pracovního procesu nebo alespoň v hodnotové struktuře figurovaly v rovině aspirací.

Podobná zákonitost platí i pro schopnost realizovat potřebu společenské užitečnosti, jejíž naplnění je pro staré lidi obecně jedním z nejpodstatnějších předpokladů prožitku spokojeného života. Data naznačují [Volvý 1975], že například míra participace důchodců na činnosti politických, společenských a zájmových organizací je spíše odvozena od způsobu života v ekonomicky činném období. Skupiny lidí s rozvinutou potřebou společenské angažovanosti se po odchodu do důchodu vcelku samozřejmě začleňují do lokálních organizací anebo — v důsledku prolínání obou struktur — jsou jimi častěji vyhledáváni jako funkcionáři s bohatou osobní zkušeností. Již méně se daří začleňovat ostatní důchodce, i když v řadě míst je právě orientace na specifické potřeby občanů důchodového věku podstatnou součástí práce národních výborů a společenských organizací. Účast starých lidí na těchto činnostech má své pozitivní zpětné vazby. Právě důchodci jsou úzce svázáni s životem lokality a jejich začleňování do občanského a politického života může přispět k vyřešení řady lokálních problémů provozního i ekonomického rázu.

Závěrem

Rozbor některých základních otázek sociálního postavení a způsobu života starých lidí naznačuje, že problematika starší generace není v naší společnosti problémem okrajovým a jistě by si v budoucnu zasloužila většího zájmu společenskovední fronty. Zejména proto, že v důsledku růstu životní úrovně, poměrně značných možností profesionálního uplatnění starých lidí v pracovním procesu a dobrého sociálního zabezpečení se v naší společnosti významně proměnilo postavení starých lidí. Do postproduktivního věku postupně vstupují občané, jejichž nároky na životní úroveň, využití volného času i společenské uplatnění jsou daleko vyšší než nároky dřívějších generací.

V životě starých lidí dnes krystalizují jiné požadavky a potřeby, které vyžadují i změnu jejich uspokojování. Soudobá rodina, která i v současné době zůstává do značné míry základní referenční skupinou i základní institucí zabezpečující potřeby starých lidí, je nemůže zajišťovat v plném rozsahu. To se týká nejen uspokojování fyzických a ekonomických potřeb, ale především sociálních potřeb, spjatých s požadavky společenského uplatnění, emocionálního a kulturního vyžití. Uspokojování těchto nároků vyžaduje stále systematictější péči o staré lidi ze strany státu a společenských organizací.

V dosavadním modelu péče o staré lidi hrály primární roli momenty zdravotní a ekonomické povahy. Stále více se však ukazuje, že problém starých lidí je i problémem sociálním a sociálně psychologickým. Je třeba nalézat nové formy společenského uplatnění pro staré lidi, napomoci jim restrukturovat celý jejich dosavadní způsob života, orientovat je na nové hodnoty a zá-

jmy, které by nahradily zájmy produktivního věku. To ovšem znamená věnovat zvýšenou pozornost takovým otázkám, jako je spotřeba starých lidí, využití volného času v období tzv. „třetího věku“, organizace zájmové činnosti a — snad především — hledání vhodných forem celospolečensky užitečných činností, které by umožnily starým lidem podílet se na řízení společnosti.

Naléhavost těchto údajů znamená nepochybně i určitý zásah do zaběhané praxe společenských organizací a řada těchto institucí bude muset vzít specifické problémy starých lidí „teprve na vědomí“. Pro současnou praxi je totiž typické, že většina institucí (zabývajících se například průmyslovým designem, zájmovou činností, programováním kulturních aktivit a pořadů, formami rekreace apod.) obrací svoji pozornost více na osoby středního věku a mládež než na staré lidi.

I když tempo růstu životní úrovně se v bezprostředním období oproti minulosti poněkud zpomalí, životní úroveň řady domácností důchodců nicméně umožní orientovat se i na náročnější formy spotřeby a využívání volného času. Bude proto nezbytné budovat systém služeb pro staré lidi tak, aby byl dostupný pro všechny příjmové kategorie. Rozvoj tohoto typu služeb se stává nezbytností. Ne snad proto, že by se dnešní rodina chtěla o staré lidi „starat“ méně než v minulosti, ale především z toho důvodu, že — především vzhledem k teritoriálním a časovým bariérám — není schopna adekvátně uspokojovat celý komplex péče o staré lidi. Model péče o staré lidi bude proto nezbytné optimalizovat i z hlediska fungování rodin osob středního věku, neboť jen za tohoto předpokladu mohou být vytvořeny vhodné sociální podmínky pro harmonický rozvoj všech členů rodiny.

Literatura

- Chahová, D.: *Aktivní stáří jako zdravotní a sociální problém*. Sociológia 1982, č. 1. *Charakteristika současného stavu, tendencí a předpokládaného vývoje sociálně třídní struktury ČSSR v sedmdesátých letech*. Interní materiál. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Charčev, A. G.: *Brak i sem'ja v SSSR*. Moskva, Mysl' 1979.
- Klabouch, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha, Orbis 1962.
- Litwak, E.: *Extended Kin Relation in an Industrial Democratic Society*. In: B. Shanas - G. Streib (Eds.), *Social Structure and Family*. New Jersey 1965.
- Matějů, M.: *Sociální kontakty obyvatel ve vybraných lokalitách Prahy*. Sociologický časopis 1977, č. 1.
- Mladí televizní diváci. Závěrečná zpráva. Praha, Studijní oddělení Československé televize (nepublikováno) (1977).
- Možný, I.: *Struktura primárních vazeb jako charakteristika lokální subkultury*. In: *O socialistické kultuře a regionalismu*. Ostrava, Profil 1973.
- Musil, J.: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda 1971.
- O rodičovství a rodině*. Praha, Kabinet pro výzkum veřejného mínění 1974.
- Pfeil, E.: *Die Familie im Gefüge der Grosstadt*. Hamburg, Hans Christian Verlag 1965.
- Pirca, L.: *Starí a starší ľudia v rodine a spoločnosti*. Sociológia 1978, č. 6.
- Schimmerlingová, V. — Čermáková, M. — Škaloud, J.: *Výzkum životních podmínek starých občanů z hlediska služeb sociální péče*. Praha, ČSVÚPSV 1980.
- Srb, V.: *Demografická příručka*. Praha, Svoboda 1967.
- Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1980*. Praha, SNTL 1980.
- Statistická ročenka z oblasti důchodového zabezpečení 1980*. Praha, Úřad důchodového zabezpečení 1981.
- Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*. Praha, ČSÚ, ÚFS ČSAV 1977.
- Šapiro, V. D.: *Vzájemné vztahy mezi starší a střední generací v rodině*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 1.
- Volný čas občanů*. Praha, KVVM 1975.
- Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti a růst vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Wynnyczuk, V.: *Dnešní mladá rodina*. Metodické listy č. 1. Praha, ČUV Socialistické akademie, Horizont 1980.

Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva, I—III. Praha, ÚML UK 1978.

Резюме

Е. Рендлова: Образ жизни людей пожилого возраста и семейные отношения

Статья представляет анализ положения старого человека в современном обществе и современной семье. Ее эмпирическая база основана на анализе новейших социологических исследований. Статья подразделяется на три части. В первой из них дается общая характеристика изменений в положении лиц пожилого возраста и факторов, обуславливающих эти изменения. Вторая посвящена отношению старого человека к семье и функции семьи в обеспечении его специфических потребностей. Третья часть — заключительная — ориентируется на освещение специфических черт структуры видов деятельности людей пожилого возраста.

Основные изменения в положении старых людей и в отношении общества к старости вытекают из меняющихся общественных отношений, которые влияют на развитие самой семьи и в то же время по-новому формируют уважение к старым людям как оценку трудовой деятельности человека на протяжении всей его жизни на пользу общества. Современную семью можно характеризовать ее новым демографическим качеством (смещение всех решающих этапов демографического поведения по направлению к более низкому возрасту за исключением смерти, где постепенно утверждается обратная тенденция) и одновременно постепенным ослаблением экономической и социальной зависимости индивида и семьи. Таким образом, отношения между людьми приобретают новое качество, являющееся прежде всего выражением эмоциональной функции семьи. Семья продолжает выполнять свою функцию социального обеспечения по отношению к недостаточно обеспеченным людям пожилого возраста. Исследования однозначно подтверждают, что и в настоящее время сохраняются тесные связи в семье, причем в том случае, если пожилые родители и семьи взрослых детей живут раздельно. Следовательно, мы имеем дело не с ослаблением межличностных отношений в семье, а с утверждением их новых форм.

Несмотря на то, что семья, дети и внуки, остаются одной из важнейших жизненных ценностей людей пожилого возраста, они не являются той центральной областью, которая определяет их образ жизни. Структура видов деятельности в постпродуктивном возрасте в существенной мере определена теми видами деятельности, которыми люди пожилого возраста занимались в период экономической активности или которые уже тогда были «запланированы» для пенсионного возраста. В общей плоскости можно сказать, что структура видов деятельности во вне рабочее время людей пожилого возраста не отличается от преобладающих типов проведения свободного времени всем взрослым населением. Здесь наблюдается лишь известное снижение жизненных темпов, а среди менее образованных групп людей пожилого возраста также определенная тенденция к более пассивному проведению свободного времени.

Проблематика людей пожилого возраста в будущем потребует более глубокого внимания нашего обществоведческого фронта. Это обусловлено в частности тем фактом, что в пенсионный возраст постепенно вступают поколения, требования которых в области жизненного уровня, проведения свободного времени и общественного применения гораздо выше, чем у сегодняшних старых людей, чьи судьбы отчасти несут еще отпечаток мировых войн и экономических кризисов капиталистического общества. Поэтому придется создавать систему услуг для людей пожилого возраста, причем дифференцированно, чтобы покрыть потребности лиц всех социальных категорий и всех уровней развитости запросов. Для людей пожилого возраста необходимо находить новые формы общественного применения, помочь им перестроить весь их прежний образ жизни, ориентировать их на новые интересы и ценности.

Забота о старых людях, не способных уже в полной мере позаботиться о себе, будет также во все большей мере переходить на учреждения общественного попечения, так как семья по объективным причинам все меньше будет в состоянии обеспечивать эти услуги собственными силами. В ряде случаев именно чрезмерная нагрузка такой заботы содействует разрушительным процессам внутри самой семьи и мешает ей ориентироваться на другие общественно важные цели (например, воспитание молодого поколения). Следовательно, модель заботы о людях пожилого возраста необходимо оптимизировать и с точки зрения потребностей среднего поколения.

Summary

E. Rendlová: The Way of Life of Old People and Family Relations

The paper presents an analysis of an old person's position in the society of our time and in the contemporary family. Its empirical basis is founded on an analysis of most recent sociological research. It can be divided into three parts, the first of which is generally concerned with changes in the status of old people and with factors conditioning this change. The second part deals with the family and with the family's function in securing his/her specific needs, while in the third, concluding part particular attention is paid to the specific features of the structure of activities performed by old people.

The basic changes in the position of old people as well as in the society's attitudes towards old age are called forth by the changing social relations affecting the development of the family itself and, at the same time, newly formulating the esteem for old age as an appreciation of man's life-long work for society. The family of our time may be characterized by its new demographic quality (i. e. a shift of all the decisive turning points of demographic behaviour towards lower age — with the exception of death where a reverse tendency is gradually asserting itself), and simultaneously by a gradual loosening of economic and social dependence of the individual and the family. Thus interhuman relations are acquiring a new quality which is primarily an expression of the family's emotional function. The family continues to fulfil its socially securing function where old people scarcely capable of sustaining themselves independently are concerned. Even in our days, research results unambiguously prove the existence of a strong cohesion of the family — also in cases where old parents and the families of adult children live separately. What is involved here is in fact no weakening of interhuman relations within the family but a furtherance of their new forms.

Although the family, children and grandchildren remain one of the old people's most substantial life values, they do not represent the central sphere underlying the formation of their way of life. The structure of activities in the post-productive age is very substantially determined by the activities performed by old people at the time of their economic activity, or by those "planned" for the pension age already at that time. In general it can be said that no difference has been found to exist between the structure of activities performed by old people during their non-working hours and the prevailing types of spending leisure in the whole adult population. Only a certain slowing down of life activities becomes apparent, as well as a certain tendency to a more passive spending of leisure time in the less educated groups of old people.

In future, the problems of old people will necessarily call for a more thoroughgoing interest on the part of our social-scientific front. This is primarily due to the fact that the generations gradually reaching the pension age are laying far higher claims on the living standard, the utilization of leisure and social involvement than present-day old people whose life careers have still in part been stigmatized by the world wars and the capitalist society's economic crises. The necessity arises to build up a system of services for old people — i. e. a differentiated one, in order to satisfy the needs of persons in all income categories and on all levels of the development of needs. It is essential to find new forms of social involvement for old people, to help them restructure their present way of life, to orient them to new interests and values.

Also the care of old people insufficiently capable of sustaining themselves will gradually pass over, to an ever-increasing extent, to social-welfare institutions. This is due to the objectively reduced capacity of the family to secure these services by its own force. In a number of cases it is exactly the excessive burden ensuing from this care that advances the disintegrating processes taking place within the family itself and bars its orientation to other socially relevant goals (e. g. the education of the rising generation). Thus the necessity arises to optimize the model of the care of old people also from the aspect of the needs of the middle generation.